

Jan Ort

Harmonie soužití

Romové jako místní obyvatelé
východního Slovenska

Harmonie soužití

Romové jako místní obyvatelé východního Slovenska

Jan Ort

Recenzovali: PhDr. Dana Bittnerová, CSc. (Karlova univerzita, Praha)

Martin Fotta, Ph.D. (Goethe-Universität, Frankfurt am Main)

Jan Grill, Ph.D. (Universidad del Valle, Cali, Columbia)

Tato publikace byla vydána s finanční podporou grantu poskytnutého GA UK č. 782218, s názvem „‘Here is no difference between Roma and gadže’. Negotiating power, color and gender in an East Slovak village since 1945.“ Zpracování a publikování komplexní etnografie vybrané východoslovenské vesnice, řešeného na Fakultě humanitních studií a Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Publikace je výrazně rozpracovanou diplomovou prací, kterou autor v roce 2017 obhájil na Seminári romistiky, Katedře střeoevropských studií, Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Kniha vyšla původně v angličtině pod názvem *Facets of a Harmony. Roma and Their Locatedness in Eastern Slovakia* (Karolinum 2022).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2023

Redakce Adéla Petruželková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© Jan Ort, 2022

Maps © Jaroslav Synek, 2022

ISBN 978-80-246-5331-0

ISBN 978-80-246-5458-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování	8
Úvod – Vesnice harmonického soužití	11
Místo	13
Metodologie	16
Romistika, antropologie a výzkum mezi Romy na Slovensku	16
Pozicionalita	18
Metodologie	21
Psaní Romů	23
Místní jakožto Romové	28
Zamlčování cikánství	28
Místní, ale nikoliv indigenní	31
Aspekty harmonie	39
Kapitola první – „Naši Romové“ a „naši gádžové“ v Jolanech	41
Romové na Slovensku	42
Dohromady, ale odděleně	45
Asymetrie vztahů	48
Sdílené chápání cikánství	51
Jazyk cikánství	53
Zamlčování cikánství	55
„Naši Romové“	57
„Naši gádžové“	59
Pořád jenom cigánka	61
Zkušenost podřadného postavení	62
Čestní Romové a amorální gádžové	63
Balancování gádžovského způsobu života	65
Narativ sociální mobility	68
Narativ rezistence	69
Závěr	71

Kapitola druhá – Politiky místa	75
Teritorializace Romů na Slovensku	77
Asymetrie poválečné výstavby	79
Politiky cikánské osady	80
Aktéři teritorializace	83
Příběh Jozefa: cikán ve vesnici	86
Udržování velikosti osady	88
Obecní byty pro Romy	90
Kontinuita teritoriální stigmatizace	92
Reflexe otevřené diskriminace	93
Teritorializace: neromská perspektiva	95
Lokalizace cikánství	97
Jolanští Romové: místní, ale zaseklí na místě	99
„Mezi gádži“: potvrzení cikánství	102
Utváření bezpečného prostoru	103
Osada: diskontinuita materiálních podmínek	105
Mimo teritoriální stigmatizaci	106
Závěr	109
Kapitola třetí – Jazyk: „My jsme rusínští Romové!“	113
Romština na Slovensku	115
Akvizice jazyků v Jolanech	118
Slovenština	121
Rusínština	123
Rusínština na úřadech	125
„Aby gádžové neřekli...“	126
Starostka a Kaleňák	127
Nové domény romštiny?	128
Jazyk jako nástroj odlišování	131
Jazyk a vztahy mezi Romy	133
Narušování jazykové dominance	134
Romština: sdílený kulturní kód Romů	137
Romština mezi gádži	138
„Původní“ romština	140
Romština jako tajný kód	143
Závěr	145
Kapitola čtvrtá – Práce: „Umět se přizpůsobit“	148
Romové a práce na Slovensku	149
Historický přehled ekonomických strategií v Jolanech	151
Cikánská práce	154
Neromští aktéři cikánské ekonomiky	156
Cikánská práce a vztahy mezi Romy	158
Důvěryhodní dělníci	160
Posun logiky přizpůsobivosti	162

Cikánská ekonomika v Jolanech	164
Viditelnost cikánské ekonomiky	166
Migrace	168
Romové jako „(polo)kočovní cikáni“?	169
Migrací proti cikánství	171
Únik z každodenního rasismu	173
Jolany jako bezpečný prostor	175
Závěr	177
Závěr – Místní jakožto Romové	181
Harmonie jako narativ a sociální praxe	184
„Aby gádžové neřekli“	186
Místo	188
Gender	192
Romové a příbuzenství	194
Dovětek – Staré Jolany pomalu mizí?	198
Prameny	202
Rejstřík	212

Poděkování

V průběhu let byly celý výzkum a publikace knihy podpořeny programem Erasmus+ a Grantovou agenturou Univerzity Karlovy.

Knihy vyšla původně v angličtině pod názvem *Facets of a Harmony. Roma and Their Locatedness in Eastern Slovakia* (Karolinum 2022). Na rozdíl od anglické verze obsahuje poznámkový aparát knihy rovněž originální výpovědi participantů výzkumu v romštině. Po obsahové stránce se česká verze liší ještě v drobném detailu, kterým je doplnění nově nalezeného archivního pramenu (viz rozhovor v regionálním tisku na straně 84).

Moje díky patří v první řadě všem obyvatelům Jolan a některých okolních vesnic, kteří mi dovolili trávit s nimi čas.

Paľikerav savore Romenge, že man prijiminde maškar pende, choc te dareka na keravas diliņipena. Paľikerav, že man sikhadan kavka duma te del, že imar na phagerav e čhib. Paľikerav, že mange phuterdan o jahka, že mang sikhadan igen but veci na ča pal o Roma, ale može sigeder pal o gadže.

Za všechna setkání děkuji především Pištovi s Jolanou, Peťovi s Gábou, Slávovi s Lubou, Ďodovi s Lídou, Rastovi s Lucou, Jankovi s Pavlínou, Peťovi s Renatou, Rastovi s Kátou, Jankovi s Máňou, Peťovi se Zuzkou, Vašovi s Marcelou, Jankovi s Helenou, Demeterovi s Helenou, Peťovi s Kátou, Peťovi s Ivanou a jejich rodinám. Dále děkuji Ľubošovi se Steľou, Vašovi s Dorotou, Jožkovi s Haňou a Miťovi.

Do Jolan jsem přijel jako čerstvý absolvent bakalářského studia romistiky. Od té doby až do dopsání knihy uplynulo celých sedm let, během kterých jsem mezitím zahájil (a nedokončil) magisterské studium obecné antropologie na Fakultě humanitních studií (Univerzita Karlova v Praze) a završil magisterské studium romistiky na Filozofické fakultě (tamtéž), úspěšně obhájil diplomovou práci, která se opírala právě o můj

výzkum v Jolanech, rozhodl se pro její publikování a postupně zjistil, že pro potřeby publikace je potřeba ji do velké míry přemyslet a knihu napsat celou znovu. Předkládaná kniha je nejenom reflexí konkrétní výzkumné situace, ale do jisté míry i zachycením určitého procesu mého přemýšlení o romistice, antropologii, o výzkumu mezi Romy i jeho společenských implikacích.

Nutno podotknout, že takové přemýšlení se v průběhu let výrazně proměňovalo a posouvalo, za což vděčím v první řadě obyvatelům Jolan, za kterými jsem se mohl po celou dobu vracet, ale i mnohým dalším lidem, kteří mé uvažování nad dílčími tématy podněcovali, usměrňovali a korigovali.

Můj dík patří především Heleně Sadílkové, která v podstatě od samého počátku mého výzkumu poctivě četla a komentovala všemožné dílčí texty, od prvních poznámek k diplomové práci přes návrhy jednotlivých kapitol knihy po jednotlivé verze rukopisu, včetně textu anglického vydání, které tomu českému předcházelo. Díky jí patří i za to, že mě motivovala, abych se do psaní knihy vůbec pustil a podporovala mě, abych psaní zdárně dokončil.

Velký dík patří také recenzentům této knihy Martinu Fottovi a Janu Grillovi za detailní a inspirativní komentáře, stejně jako následné konzultace k celému textu. Jejich zpětná vazba mi výrazně pomohla projasnit narativ a argument celé knihy.

Děkuji i Daně Bittnerové za poctivý a inspirativní posudek, který vypracovala pro ediční komisi Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy.

Za cenné komentáře děkuji i všem těm, kteří četli různé typy textů, které vycházely z mého výzkumu v Jolanech. Konkrétně to byli Yasar Abu Ghosh, Jan Červenka, Petra Dobruská, Markéta Hajska, Tomáš Hrustič, Tomáš Kobes, Pavel Kubaník, Zdeněk Uherek, Matěj Spurný a účastníci jeho diplomního semináře na FF UK, Lada Viková, a nakonec i účastníci diplomního semináře Yasara Abu Ghoshe na FHS UK.

Za celkovou podporu děkuji svým rodičům.

Za podporu, podnětné diskuse a sdílení různých postřehů dále děkuji Andreji Belákovi, Michaeli Beníškovi, Renatě Berkyové, Viktorovi Elšíkovi, Markétě Hajske, Kristíně Hamplové, Romaně Hudouskové, Zuzaně Jarošové, Jakubu Ortovi, Danieli Ortovi, Marii Palečkové, Martinu Pffannovi, Františku Pffannovi, Michaeli Polákovi, Štěpánovi Ripkovi, Elišce Ripkové, Jaroslavu Skupnikovi, Alžbětě Trusinové, Tereze Virtové, Markétě Zandlové a studentům a studentkám kurzu romštiny na Klinice.

Velký dík patří Sašovi Mušinkovi a Lucii Seglové za nedocenitelné zázemí počas výzkumu na východním Slovensku.

Lence Badidové děkuji za nekonečnou ochotu a nadstandardní péči během návštěv archivu ve Svidníku. Za vstřícnost děkuji i pracovnícím a pracovníkům poboček slovenského Státního archivu v Bardejově, v Nižné Šebastové, v Košicích a Archivu Kanceláře Prezidenta republiky v Praze.

Mnohé díky patří redaktorce Adéle Petruželkové z nakladatelství Karolinum za její trpělivost, preciznost a podporu při finalizaci knihy.

Děkuji Marii Kratochvílové a ediční komisi FHS UK za důvěru.

Za nekonečnou trpělivost a podporu při finalizaci knihy děkuji své partnerce Petře Dobruské a našemu Jonášovi.

Úvod

Vesnice harmonického soužití

Jedna novinová reportáž z roku 2010 vykreslila Jolany¹ jako vesnici, ve které žijí Romové a Neromové v idylickém soužití.² Autorka textu naznačovala, že Jolany byly v tomto ohledu slovenským unikátem. Příčinu idylických vztahů přitom nepřímou nacházela ve větší „civilizovanosti“ místních Romů, kteří měli údajně pravidelně číst noviny a nepřekračovali společensky sdílenou normu tří dětí na rodinu. Jolany byly v reportáži vykresleny jako fungující společenství, ve kterém se sociální role Romů a Neromů doplňovaly – ve vesnici bydlela již především starší generace Neromů, kteří využívali přítomnosti mladších romských sousedů k výpomoci u sebe na zahradě, čímž jim poskytovali kýžený příjvýdělek.

Reportáž jsem si četl znovu v říjnu roku 2014, když jsem na východním Slovensku hledal vesnici, ve které bych mohl provádět dlouhodobější terénní výzkum. Téma výzkumu jsem měl v té době velmi volně vymezené otázkami po sociabilitě Romů a vyjednávání jejich pozice v konkrétním společenství. Kromě toho, že mě samotný text provokoval svým paternalizujícím jazykem, utvrdil mě v tom, že Jolany by mohly být pro můj výzkum ideálním místem, které se vymykalo z představy o jednoznačně segregovaných romských osadách na východním Slovensku (viz např. Jakoubek a Hirt 2008, Scheffel 2009). Jednalo se o malou

1 V celé knize uvádím smyšlené názvy vesnic (nikoli měst) a jmen osob (k anonymizaci viz dále v textu).

2 Z důvodů anonymizace neuvádím konkrétní odkaz na novinovou reportáž. Pro její zasazení do kontextu lze ovšem uvést, že vyšla v novinách, které se sami definují jako *noviny Rómov*. Vedle jednotlivých vyjádření samotných Romů hraje v reportáži hlavní úlohu starostka obce, která se zasadila o výstavbu „obecních bytů nižšího standardu“ pro jolanské Romy a byla oceněna za svůj přínos pro romskou komunitu (viz kapitola druhá).

vesnici, ve které tehdy mělo žít asi 150 obyvatel, podle oficiálních čísel něco přes 30 % Romů (Mušinka a kol. 2014), reálně ovšem tvořili Romové ve vesnici z celkového počtu obyvatel přibližně polovinu. Když šlo z dříve domluveného bydlení v jiné vesnici, vydal jsem se do severovýchodní části Slovenska, kde se ve svidnickém okrese, nedaleko hranic s Polskem, obec Jolany nachází.

Po svém iniciálním příjezdu do Jolan jsem se před místní hospodou dal do řeči s mužem, který mě po několika úvodních větách vyzval, abych si s ním šel sednout dovnitř. Byl to romský vesničan Peter, kterému jsem se už nad pivem svěřil se svým záměrem zůstat v obci delší dobu. Snad i v reakci na moji aktivní znalost romštiny jako zřetelný ukazatel určitého zájmu o Romy navázal Peter záhy na narativ uvedené reportáže, když mě upozornil, že v Jolanech „to není jako jinde na Slovensku – tady žijeme dohromady s gádži“.³ Jakkoliv jsem byl vůči podobným deklaracím rovných vztahů podezřívavý, následný půlden strávený v místní hospodě skutečně kontrastoval s mými vlastními zkušenostmi z některých jiných obcí východního Slovenska, kde provoz obecní hospody stvrzoval zřetelnou rasovou segregaci. Oproti jinde běžné praxi, dle které byly v lokálních hospodách buď oddělené prostory pro Romy a Neromy, nebo do nich Romové raději vůbec nechodili (nebyli pouštěni), ve skromném pohostinství v Jolanech se k našemu pozvolnému popíjení s Peterem začali přidávat další muži, Romové i Neromové, kteří po vyslechnutí mého studijního záměru setrvat v obci shodně přitakávali narativu harmonických vztahů.

Když zdůrazňovali lokálně specifické vztahy, dotýkali se návštěvníci hospody, ale později i další jolanští obyvatelé, dvou různých témat, která se postupně stala stěžejním rámcem celého mého výzkumu, a nakonec i této knihy. Na jedné straně to bylo samotné vymezení vztahů mezi Romy a Neromy, na straně druhé to bylo připomínání náležení k obci Jolany, která v tomto ohledu měla představovat určitou výjimku mezi jinými obcemi východního Slovenska. Z těchto témat pramení i základní otázky celé knihy. Za prvé, jakým způsobem lze číst narativ o harmonických vztazích mezi Romy a Neromy a jak jednotliví aktéři v tomto ohledu zacházeli se samotnou kategorizací Romů/*cigánů*? Za druhé, jakým způsobem se koncept harmonických vztahů podílel na utváření Jolan jako specifického místa? A nakonec, jak jednotliví aktéři vyjednávali náležení k danému místu v souvislosti s kategoriemi „místní“ a „cizí“?

3 Rozhovor s Peterem (nar. 1953), veden v romštině, 17. 10. 2014. Originál: „*Kadaĵ na sar avrether pre Slovensko, kadaĵ dživas spolu le gadženca.*“

Místo

Obec Jolany patří do svidnického okresu, poněkud zapomenutého regionu východního Slovenska, o němž se v době mého výzkumu říkalo, že je jediným okresem na Slovensku, kterým neprochází ani kilometr železnice. Celospolečenskou marginalizaci regionu doprovází skutečnost, že většinu obyvatel v této oblasti netvořili etničtí Slováci, ale Rusíni, silná etnická menšina na trojmezí severo-východního Slovenska, jiho-východního Polska a zakarpatské Ukrajiny. V návaznosti na etnickou skladbu obyvatelstva se region odlišoval od zbytku Slovenska i nábožensky, a to konkrétně dominancí řeckokatolické církve (v období komunistického režimu nuceně církve pravoslavné). Podobně jako zbytek východního Slovenska i sledovaný region byl v době mého výzkumu (2014–2020) charakteristický vyliďňováním rurálních oblastí, ze kterých jejich obyvatelé odcházeli buď za prací do větších měst v rámci Slovenska, nebo do sousední České republiky, ale i zemí západní Evropy. Jak ukáží dále, probíhající demografická změna se týkala i samotných Jolan a tvořila důležitý kontext pro vyjednávání vztahů mezi místními obyvateli.

Samotné okresní město Svidník bylo budováno až ke konci druhé světové války, vzniklo v roce 1944 sloučením dvou obcí – Nižného a Vyšného Svidníka. Znovu vystavěna byla ale i velká část místních obcí, které byly zničujícím způsobem zasaženy boji karpatsko-dukelské operace na podzim roku 1944. Jednou z nejvýrazněji zasažených obcí byly právě Jolany, které byly na konci roku 1944 kompletně vypálené. Viditelnou připomínkou předválečného období byl snad jen dřevěný kostelík, dominanta vesnice, která jako jediná přežila. Kromě ní stálo v Jolanech na začátku mého výzkumu ještě asi pět desítek dalších domů. Na kopci okolo kostela se rozprostíral menší hřbitov, na kterém byla část s romskými hroby viditelně oddělená od těch neromských. Od kostela vedla dolů cesta k centru vesnice, ve kterém byl menší obchod s potravinami propojený s místností, která plnila funkci skromného pohostinství. K dostání zde bylo lahvové pivo nebo malinovka „ve skle“ a půl deci borovičky nebo vodky. Samotný obchod nabízel nejnужnější potraviny a hygienické potřeby, na větší nákupy místní obyvatelé jezdili do Svidníka nebo na polskou stranu nedalekých hranic. Obchod byl přilepen na budovu kulturního domu, která byla postavena v 70. letech a ve které sídlil i místní obecní úřad. V podstatě hned vedle obecního úřadu, za lávkou přes potok, stálo ve dvou podlouhlých blocích celkem osm „obecních bytů nižšího standardu“, které byly součástí prostoru označovaného místními jako „(romská) osada“ (*cigánska osada* [slovensky], *vatra* [romsky],

vatrisko [rusínsky]). Kromě obecních bytů žily na začátku mého výzkumu tři romské rodiny i v zástavbě mezi neromskými vesničany, která se soustředila podél hlavní cesty procházející obcí ve tvaru písmene „L“. Ta se na jedné straně napojovala na frekventovanou silnici vedoucí ze Svidníku do Polska, na druhé straně se ztrácela v lese mezi kopci, které obec obklopovaly (viz mapka na straně 74). Jedním z domů, který stál až úplně u hlavní silnice, byla budova školy, která už ovšem neplnila svoji původní funkci, výrazně chátrala a jolanské děti navštěvovaly školu v sousedních Drevanech.

Specifickým způsobem vypovídá o Jolanech obecní kronika, která představuje jednak stručný vhled do historie obce a jednak vymezuje a popisuje to, co je chápáno jako „kultura místních obyvatel“. Podle obecní kroniky se jolanští vesničané živil tradičně zpracováním dřeva v okolních lesích, a to údajně již v průběhu 17. století, do kterého byla datována první zmínka o existenci obce. Vedle detailnějšího popisu událostí druhé světové války je v kronice věnován značný prostor popisu života obce před válkou. Po zasvěcení do vývoje školství od konce 19. století zařadila autorka do kroniky kapitoly koncipované jako folkloristický slovník, ve kterých vysvětlila jednotlivé termíny týkající se kultury bydlení, stravování, tradičního oděvu a polnohospodářských nástrojů. Slovník je založen na výkladu rusínských termínů, které označují artefakty takto pojaté tradiční kultury vesnice. O Romech (nebo romštině) není v kronice jediná zmínka, ačkoliv okres Svidník uvedl v průzkumu Národopisného ústavu Slovenské akademie věd ze začátku 50. let, že v Jolanech žijí Romové od nepaměti (Jurová 2002). Kronika současně opomíjí pestré národnostní složení obyvatelstva této malé „rusínské“ obce, ve které minimálně dle censů žili ještě před válkou vedle převažujících Rusínů minimálně i etničtí Slováci, Židé, Romové (resp. *cigáni*) a v různých obdobích i Ukrajinci a Poláci (Majo 2012). V době mého výzkumu připomínala diverzitu obyvatelstva malé vesnice především jazyková situace, když mezi každodenně užívané jazyky patřila rusínština, romština, oficiální slovenština, ale i její lokální dialekty, a okrajově i polština, ukrajinština nebo čeština. Historicky zakořeněnou heterogenitu ovšem obecní kronika v obrazu unifikované lokální kultury zamlčuje.

Samotná kronika není precizním popisem historie obce a jistě nemůže posloužit jako stěžejní bod analýzy pozice Romů v místním společenství. Tím spíš, že se jedná o jednorázový zápis z roku 1988, ve kterém autorka restrospektivně zachytila celé předchozí období. Způsob, jakým je kronika zpracovaná, ovšem v podstatě koresponduje s vyzněním v úvodu

zmiňované reportáže. V obou případech totiž byly charakteristiky navázané na kategorii Romů implicitně vydělovány z představy o způsobu života místních obyvatel. Obecní kronika, která spojuje určitý typ událostí a informací v dominantním souboru zkušeností a způsobu života místních obyvatel, o Romech mlčí. Novinová reportáž naproti tomu ukazuje, že Romové se stali součástí lokálního společenství právě díky tomu, že si osvojili určité charakteristiky „civilizované“ místní kultury.

Je zde tedy patrná provázanost dříve vymezených kategorizací: na jedné straně distinkce mezi Romy (resp. *cigány*) a Neromy (resp. gádži [*< rom. gadže*], k pojmenování těchto kategorií viz dále), na straně druhé distinkce mezi místními a cizími. Romové v Jolanech vykazovali mnohé charakteristiky, na základě kterých byli rozeznáváni jako místní obyvatelé, na základě jiných charakteristik ovšem byli nadále identifikováni jako *cigáni* a vydělováni z nereflektované normality „*whiteness*“ (srov. Šotola a kol. 2018). Romové v Jolanech se ocitali v situaci, kdy byli sice chápáni jako součást vesnického společenství, ale jakožto *cigáni* zaujímali v jeho sociální hierarchii přirozeně podřadnou pozici. Obě zmíněné kategorizace se tedy do velké míry potkávaly – identifikace s kategorií *cigáni* implikovala vydělení z místního společenství, a pokud byli Romové schopni participovat na lokálním způsobu života, dle nastolené logiky tak činili svému cikánství navzdory.

Téma nejednoznačného náležení Romů k danému místu je v celé knize silně přítomné. V jejích jednotlivých kapitolách přitom nezůstanu u sledování dominantního diskurzu, který Romy/*cigány* určitým způsobem vyděluje jako cizí. Význam sledovaných kategorizací totiž nebudu chápat jako fixně daný, ale jako výsledek určitých historických procesů a nadále rovněž předmět každodenního vyjednávání. Při sledování takových procesů se zaměřím především na aktérství těch, kteří se identifikovali jako Romové a současně tak byli identifikováni svým okolím. Spíše než na proces jejich vylučování a odlišování se v této knize zaměřím na to, jak Romové samotní chápali svoji pozici v lokálním společenství a jak při jejím každodenním vyjednávání zacházeli s uvedenými kategoriemi. Ještě než představím témata jednotlivých kapitol a zasadím je do širšího teoretického a komparativního rámce, osvětlím kontext a metodologická východiska vlastního výzkumu, ze kterého předkládaná kniha vychází.

Metodologie

Romistika, antropologie a výzkum mezi Romy na Slovensku

Antropologický výzkum mezi Romy na Slovensku má bohatou tradici. Stěžejní úlohu je v tomto ohledu nutné přiznat Mileně Hübschmannové, jejíž všestranný zájem o Romy zahrnoval témata z oblasti historie, sociologie, kulturní antropologie, folkloristiky, obecné lingvistiky, sociolingvistiky, umění atp. (*Romano džaniben* 2006). Hübschmannová, sama vystudovaná indoložka, do velké míry vysvětlovala specifika svěbytné romské kultury jejími indickými kořeny (Hübschmannová 1972, 1998). Obdobný důraz na odlišný původ Romů v diskusi o příčinách rezistence jejich svěbytné kultury byl později v antropologii překonán a autoři moderních etnografií Romů se mu v podstatě vyhýbali a kladli důraz především na kontext konkrétních evropských společenství (Stewart 2013; Olivera a Poueyto 2018). Hübschmannová, která sama zahájila svůj výzkum mezi Romy už v 50. letech 20. století, se však neomezovala pouze na diachronní perspektivu a hledání kulturně-jazykových kontinuit s domnělými předky Romů na indickém subkontinentu. Z jejích textů je patrné, že vnímala komplexitu utváření identity Romů v evropské společnosti, když připomínala například důležitý kontext mocenské asymetrie ve vztazích s neromským okolím, úlohu nereflexovanou neromské dominance, ale i různé strategie Romů při zacházení s vlastní marginalizovanou a stigmatizovanou společenskou pozicí (např. Hübschmannová 1970, 1999). Právě v důrazu na aktérství Romů a znalost romštiny nejen jako stěžejního komunikačního kódu pro výzkum mezi Romy, ale i jako důležitého klíče k pochopení jejich pozice ve společnosti lze spatřovat její hlavní přínos i pro samotnou antropologickou disciplínu.

Vedle Hübschmannové realizovaly od 50. let svůj etnografický výzkum mezi Romy na Slovensku i vystudované etnografky Emília Horváthová⁴ (např. 1964) a Eva Davidová⁵ (např. 1965). I vzhledem k přejímání evolucionistického náhledu na romskou kulturu⁶ jsou dnes jejich studie důležité především jako poměrně bohatý dobový etnografický materiál a sekundární historický pramen. Etnograficky informovanou historickou studii pak na základě vlastního výzkumu ze začátku 70. let

4 Publikovala též jako Čajánková.

5 Publikovala též jako Zábranová a Davidová-Turčinová.

6 Participace na dobovém diskurzu o Romech/„cikánech“ je ovšem v případě Horváthové připisována i cenzuře (viz Mann 1996).

předkládá ve své obsáhlé disertační práci britský sociolog Will Guy (1977). Masivnější antropologický zájem o romské osady na (východním) Slovensku lze datovat k přelomu tisíciletí, kdy probíhal širší organizovaný výzkum v jednotlivých obcích (viz Jakoubek a Hirt 2008, Kužel 2000).⁷ Interdisciplinární výzkum mezi Romy na východním Slovensku obcí potom spojuje sborník slovenských etnologů Tatiany Podolinské a Tomáše Hrustiče (2015).

V takovém kontextu česko-slovenské romistiky a zaměření badatelů z obou částí bývalého společného státu na život Romů na Slovensku je předkládaná kniha smělým pokusem o představení komplexní etnografie Romů v konkrétní východoslovenské obci. Svým zaměřením a teoretickými východisky přitom navazuje především na výstupy z dlouhodobých antropologických výzkumů v konkrétních vesnicích, které byly postupně publikovány od začátku tisíciletí (Belák a kol. 2017, 2018; Grill 2012, 2015a,b, 2017, 2018; Hajsáková 2015, 2017; Hrustič 2014, 2015a,b; Kobes 2009, 2010, 2012; Kubaníková 2015, Skupnik 2007). Svou diachronní částí (zejména kapitola druhá) navazuje i na historické sondy do vyjednávání interetnických vztahů v konkrétních obcích (Grill 2015a,b; Sadílková 2017, 2020; Scheffel 2015; Šotola a Rodríguez Polo 2016; Guy 1977).⁸

Vlastní výzkum jsem se postupně snažil symetricky rozprostřít mezi romské i neromské obyvatele sledované obce, což v uvedených studiích nebývá pravidlem.⁹ Jak ovšem ukážu dále, i já jsem v tomto směru byl úspěšný jen částečně. Mnohé výše uvedené autory (nikoli všechny) naopak spojuje zvládnutí romštiny a jejího užívání při výzkumu mezi Romy (resp. mluvčími romštiny). Znalost romštiny je z mého pohledu málo reflektovaným aspektem antropologického výzkumu mezi Romy na Slovensku (a možná mezi Romy obecně), ačkoli do velké míry ovlivňuje nejen povahu získaných dat, ale i podobu vztahu mezi výzkumníkem a zkoumaným (Červenka 2000). Touto poznámkou se symbolicky vracím na začátek této podkapitoly a přiznávám vlastní ukotvení v tradici Hübschmannovou založené pražské romistiky (Filozofická fakulta

7 Tento zájem byl spojen i s činností humanitární organizace Člověk v tísni, která ve druhé polovině 90. let působila v romských osadách výrazně zasažených tehdejšími povodněmi (viz např. Kobes 2017).

8 Předkládaný výčet autorů, kteří se věnovali antropologickému výzkumu mezi Romy na Slovensku, není zdaleka vyčerpávající. Uvádím ty autory, kteří prováděli dlouhodobý výzkum v konkrétních obcích a kladli důraz na aktérství samotných Romů.

9 Z dosud publikovaných antropologických studií Romů se o to systematicky pokusila snad pouze Engebrigtsenová, která prováděla výzkumu mezi romskými i neromskými obyvateli vesnice v rumunské Transylváni (Engebrigtsen 2007).

Univerzity Karlovy), kterou jsem v roce 2017 absolvoval, a jejíž důrazy jsem později doplnil/konfrontoval při studiu obecné antropologie na jiné fakultě Karlovy univerzity (Fakulta humanitních studií). Romštinu jsem byl jako aktivní mluvčí schopný využívat nejen jako nástroj výzkumu (jak si jej mimo romistů osvojili i mnozí antropologové), ale i jako jeho předmět, když jsem sledoval její každodenní užívání a jazykové preference jejích mluvčích (viz kapitola třetí).

Důraz na jazyk jako výzkumné téma souvisí s multidisciplinárním přístupem, který Hübschmannová od počátku založení pražské romistiky důsledně prosazovala (*Romano džaniben* 2006). V předkládané knize se takový přístup projevuje kromě sociolingvistické analýzy i v zahrnutí perspektivy historické (viz především kapitola druhá). Antropologická tradice mi naproti tomu poskytla širší konceptuální a teoretický rámec, kterému se v multidisciplinárním pojetí romistiky tolik prostoru nedostává. Konečně se obě tradice pro mě osobně setkaly v eticko-metodologickém apelu po respektu k participantům výzkumu jako k plnohodnotným partnerům ve výzkumné situaci.

Pozicionalita

Kniha vychází z dlouhodobého výzkumu v obci Jolany, ve které jsem u jedné z romských rodin bydlel 10 měsíců (od začátku října 2014 do konce července 2015) a do níž jsem se na krátkodobé návštěvy / výzkumné pobyty pravidelně vracel až do srpna 2021. Do obce jsem přišel jako třiadvacetiletý neromský student z Prahy, čerstvý absolvent bakalářského studia romistiky a současně čerstvý magisterský student stejného oboru. K dlouhodobějšímu výzkumu jsem se rozhodl s cílem získat zkušenosti z „terénu“ (což jsem v té době vnímal jako podmínku pro vstup do antropologické diskuse), zdokonalit vlastní kompetenci v romském jazyce a detailněji poznat každodennost Romů (ale i jejich sousedů) v konkrétním místě.

Deklarovaný zájem o Romy nutně vedl ke značnému nepoměru dat získaných od romských a neromských vesničanů a takto nastavený výzkum byl nakonec jednou z příčin toho, že distinkci mezi Romy a Neromy do velké míry sám o sobě stvrzoval. Během výzkumu jsem bydlel u romské rodiny, Romové byli mými klíčovými informanty a na rozdíl od neromských vesničanů jsem s nimi komunikoval v jejich nativním jazyce, tedy romštině. Rusínštinu, první jazyk většiny místních neromských vesničanů a mnohdy i hlavní jazyk komunikace všech

zdejších obyvatel, jsem ovládal pouze pasivně. S neromskými vesničany jsem komunikoval v češtině, zatímco oni se mnou mluvili obvykle slovensky (tedy nikoliv v jazyce nativním, ale i tak v jazyce, ve kterém vykazovali plnou kompetenci). Různé jazykové kompetence ovšem tvořily jen část nevyváženosti získaných dat. Ve společnosti romských vesničanů jsem trávil většinu svého výzkumu, a to nejen ve sledované obci a jejím nejbližším okolí, ale v případě mnohých Romů, především mladých mužů, i v různých českých městech během jejich krátkodobých pracovních výjezdů do České republiky. Pokud jsem tak v případě Romů mohl využívat vedle výzkumných metod nestrukturovaných a polostrukturovaných rozhovorů i zúčastněného pozorování, v případě neromských vesničanů jsem se spoléhal především na předem domluvené formálnější rozhovory.

Vzhledem ke všeobecnému přesvědčení, že ve vesnici sleduji život Romů, mohli mít neromští vesničané pocit, že se výzkum týká pouze jejich romských sousedů. Občas jsem nabýval dojmu, že se někteří Neromové bránili soustředěnějšímu rozhovoru, aby se nestali součástí mého výzkumu. Při těch rozhovorech, které jsem s Neromy realizoval, se mi navíc často nepodařilo vystoupit z pozice výzkumníka se zájmem o Romy. Konverzace se tak obvykle odehrávala na pozadí poměrně ostré dichotomie Rom/Nerom a moje přítomnost v mnohých z nich vyvolávala potřebu mi vysvětlit a přede mnou obhájit svůj postoj a vztah k Romům obecně a ke svým bezprostředním romským sousedům konkrétně. Ke vzájemné interakci mezi neromskými a romskými vesničany navíc docházelo spíše nárazově. Kromě setkávání s romskými a neromskými muži v místním pohostinství jsem se do přirozenější interakce s Neromy dostával často právě jako doprovod svých romských přátel, typicky když si je první jmenovaní pozvali na práci.

S narůstající délkou pobytu v obci bylo čím dál víc zřejmé, že výzkum mezi neromskými vesničany bude klíčový pro uchopení komplexity lokálních vztahů. Chtěl jsem se totiž vyhnout pouhému homogenizujícímu konstatování přítomnosti neromské dominance. Současně ale přibývaly pocity přijetí ze strany romských vesničanů, v komunikaci s Neromy jsem se necítil vždy dobře a někdy se jí přímo vyhýbal. Druzí jmenovaní se navíc ve veřejném prostoru obce pohybovali v omezené míře a zdržovali se především ve svých domácnostech a oplocených dvorech. Ačkoliv jsem omezené množství soustředěnějších rozhovorů s neromskými vesničany postupně doplnil o rozhovory se zástupci lokálních institucí (lékař, ředitel školy, starostové okolních vesnic, koordinátoři lokálně realizovaných projektů), asymetrické výzkumné schéma se mi zvrátit nepodařilo.

Ani samotní Romové ale netvořili v Jolanech homogenní a jednoznačně ohraničenou skupinu obyvatel. I ve vztazích mezi nimi jsem byl určitým způsobem situován. V průběhu svého výzkumu jsem bydlel u Maroše a Kataríny, jejichž rodina byla jednou z těch, které žily mimo místní romskou osadu, v přímém sousedství neromských vesničanů. Dá se říct, že to byla rodina s nejsilnějšími vazbami na neromské obyvatele obce, ale i na jiné Neromy v okolí. Jakkoliv jsem byl různě intenzivně v kontaktu se všemi romskými rodinami (na začátku mého výzkumu se jednalo o celkem 11 domácností), přináležení k jedné rodině do velké míry předurčovalo podobu celé výzkumné situace. Pokud budu v této knize klást mnohdy větší důraz na rodiny s větším sociálním kapitálem v neromském světě (ať už skrze jejich pozici v sídelní struktuře nebo skrze konkrétní socio-ekonomické vazby), je tomu tak ze dvou vzájemně provázaných důvodů. Prvním z nich je skutečnost, že skrze příběhy a konkrétní praktiky členů těchto rodin bylo možné lépe sledovat dynamické vyjednávání charakteristik kategorie cikánství, její prověřování a nakonec i možné transformace. Kromě toho, že byli častěji v přímém kontaktu s neromským okolím, členové těchto rodin se navíc svojí snahou vystupovat z anonymity stereotypního a stigmatizujícího obrazu „zaostalého *cigána*“ stávali pro okolní svět, a tedy i pro mě jako výzkumníka, viditelnější jako Romové-jednotlivci.

Na celou výzkumnou situaci se ale lze dívat i z druhé strany. Téma vyjednávání významu daných kategorií pro mě bylo od začátku výzkumu zajímavé možná právě díky mé situovanosti v lokálních vztazích, která do velké míry ovlivňovala to, s jakými lidmi jsem byl v častějším kontaktu a jak se ke mně tito lidé chovali. Přináležení k rodině Maroše a Kataríny nakonec nemuselo být náhodné – Romové se silnějšími vazbami na okolní neromský svět disponovali celkově nejen větším sociálním kapitálem, ale zcela prakticky i většími možnostmi ubytování nově příchozího výzkumníka. Při iniciálním vyjednávání o ubytování se ukázalo, že v substandardních obecních bytech v romské osadě pro mě jednoduše není místo, a takovou variantu navíc odmítla tehdejší starostka obce, která byty za obec spravovala. Naproti tomu Maroš s Katarínou pro mě byli schopní po několikadenním domlouvání uvolnit malý přístavek na své zahradě. Výzkumné zaměření a vlastní situovanost v lokálních vztazích se tak vzájemně podporovaly, a to jak s ohledem na distinkci mezi Romy a Neromy, tak s ohledem na další diferenciaci mezi Romy samotnými.

Podobně je nutné přiznat i genderovou zatíženost celé výzkumné situace. Jako výzkumník-muž jsem se účastnil některých sociálních událostí,

kteře byly určene především mužům. S vesničany, romskými i neromskými, jsem se setkával v místní hospodě, kde byla přítomnost žen vnímána jako nepatřičná. Muži i ženy byli do jisté míry, i když ne zcela striktně, odděleni i při romských společenských událostech, které se odehrávaly v domácnosti – hostiny při pohřbech, křtinách, narozeninách, ale i při každodenním stolování. Při těchto příležitostech jsem se u stolu setkával s muži, zatímco ženy obvykle obstarávaly naše pohodlí a posedávaly opodál. Účastnil jsem se i těch ekonomických aktivit, které byly téměř výhradně (nikoliv však zcela) mužskou záležitostí – práce v rámci neformální ekonomiky pro neromské vesničany, práce v regionu v rámci evropského projektu, ale i setkání v českých městech během krátkodobých pracovních výjezdů (viz kapitola čtvrtá). To, že mémi klíčovými konzultanty byli muži, tak bylo zapříčiněno skutečností, že role mužů byla ve zkoumané lokalitě více spojena s účastí na veřejném životě, ale i s úlohou garanta rodinného příjmu a přirozeného mluvčího rodiny, respektivity komunity. Na druhé straně to ale souviselo i s tím, že muži byli přirozenými komunikačními partnery pro mě jako mužského výzkumníka, a naopak bylo mnohdy nevhodné vést dlouhé rozhovory o samotě se ženami, tak jak jsem měl ve zvyku právě s některými muži.

Metodologie

Kromě klasických etnografických metod, zejména zúčastněného pozorování a rozhovorů, jsem pro uchopení diachronní perspektivy lokálních vztahů využíval i metod historického výzkumu, konkrétně orální historie a výzkumu v archivech.¹⁰ Vedle rozhovorů s pamětníky a svědectví obecní kroniky jsem získal data z archivů na okresní i krajské úrovni. Navzdory praxi historických studií jsem se ve výsledném textu rozhodl pro anonymizaci sledované obce (i obcí okolních), tedy praxi běžné v textech antropologických, ačkoli jsem si vědom její ambivalence. Anonymizace sledované vesnice nejen zabraňuje důslednému citování užívaných zdrojů, do jisté míry ale naznačuje i asymetrii vztahu mezi výzkumníkem a participanty výzkumu. Pokud se totiž anonymizace obvykle obhazuje s ohledem na citlivost uváděných dat a ochranu soukromí participantů výzkumu, je možné ji na druhé straně vnímat i jako méně reflektovanou

10 Význam propojení těchto dvou metod pro historický výzkum mezi Romy detailněji zpracovala ve své nepublikované disertační práci Sadílková (2016).

ochranu samotného výzkumníka před možností důkladné konfrontace s obsahem textu, ať už ze strany obyvatel zkoumané vesnice (ale i celého regionu), nebo ze strany dalších výzkumníků. S vědomím těchto úskalí jsem se k anonymizaci rozhodl, a to především na základě diskuse se svou hostitelskou rodinou a některými dalšími Romy v obci.

Ve snaze minimalizovat nebezpečí odcizení textu od participantů výzkumu jsem se s místními obyvateli snažil svůj výzkumný záměr i dílčí výstupy průběžně diskutovat. Většinu z nich jsem od začátku výzkumu podával základní vysvětlení, že se zajímám o život Romů a šířeji o život v obci a její historii, a že se na základě svého výzkumu chystám sepsat vysokoškolskou závěrečnou práci. Mezi obyvateli se ustálilo vysvětlení, že „píšu knížku“, což jsem původně v plánu neměl a rozhodl jsem se k tomu až po úspěšném obhájení vlastní diplomové práce (Ort 2017). S některými místními Romy jsem probíral výzkumná témata detailněji. Kromě mojí hostitelské rodiny to byl především o tři roky starší romský vesničan Zoralo, který mě upozorňoval na mnou nepovšimnuté aspekty lokálních vztahů nebo odhaloval jednostranné zaměření mých výzkumných důrazů. Ačkoliv se mi nikdy nepodařilo zrealizovat kolaborativní psaní výsledných textů, a to ani v případě předkládané knihy, podobné dílčí diskuse mi výrazně pomáhaly korigovat promyšlení vlastních závěrů.¹¹

Protože mě k výzkumnému zaměření vyprovokovala reportáž, která vykreslila lokální vztahy jako idylicky harmonické, v první fázi výzkumu jsem byl výrazně poháněn snahou odhalit jejich „pravou“ povahu a mocenskou asymetrii, která se za takovými vztahy (pro mě) evidentně skrývala. Stejně jako jiní autoři (Šotola a kol. 2018) jsem si všiml dominantních struktur a diskurzů a jejich stěžejního podílu na odlišování Romů, kdy pro mě právě neromská dominance představovala všemocné vysvětlení sledované sociální reality. Tímto způsobem jsem se částečně vyrovnával i s pro mě provokativním dědictvím pražské romistické školy, jejíž zakladatelka Milena Hübschmannová do velké míry pracovala s historickým vysvětlením distinktivní a svébytné „romské kultury“ (srov. Stewart 2013). Obdobný důraz na vliv anticikanistických dominantních struktur jsem kladl i ve zmíněné diplomové práci, která se věnovala prostorovým a sociálním mobilitám jolanských Romů (Ort 2017).

11 K tématu kolaborativní etnografie v kontextu výzkumu mezi Romy srov. především Gay y Blascová a Hernandezová (2020), Silvermanová (2018). V československé diskusi bylo tomuto tématu věnováno jedno číslo romistického časopisu *Romano džaniben* (Hrustič, Poduška 2018).